

تحلیل روانشناختی کارکرد ایمان در ساختار شخصیت بر مبنای آموزه‌های قرآنی

مجتبی فرهوش*
محمد صادق شجاعی**
مجتبی حافظی***

چکیده

بسیاری از پژوهش‌ها نقش ایمان و معنویت را در سلامت روانی نشان داده‌اند، اما پژوهشی به تحلیل مکانیسم تأثیر ایمان بر شخصیت نپرداخته است. هدف اصلی پژوهش حاضر، تحلیل کارکرد ایمان در ساختار شخصیت بر مبنای آموزه‌های قرآنی است. با توجه به این هدف، از روش متن محور و تحلیل محتوای کیفی استفاده شد. جامعه متنی این پژوهش آیات قرآن کریم بود. با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند، مفاهیم و گزاره‌های مرتبط با ابعاد روانشناختی ایمان از قرآن کریم جمع‌آوری و ساز و کار تأثیرگذاری آنها در شخصیت تبیین شد. سپس استنباطها و تحلیل ساز و کارها، توسط ۵ کارشناس ارزیابی و تأیید شد. کارشناسان در علوم اسلامی و روانشناسی تخصص داشتند. یافته‌های حاصل از پژوهش نشان داد که کارکردهای ایمان در بعد شناختی (احساس معنا، انسجام شخصیتی، خوش‌بینی، عقلانیت در تصمیم‌گیری و امید و توکل) و در بعد عاطفی (محبت به خدا، آرامش، نشاط، تواضع و خشوع، نوع‌دوستی و تاب‌آوری، احساس ارزشمندی) و در بعد رفتاری

* دانشجوی دکتری قرآن و روانشناسی، گروه قرآن و روان‌شناسی، دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

(mojtaba.farhoush@gmail.com)

** استادیار گروه روانشناسی جامعه المصطفی.

*** دانشجوی دکتری روانشناسی، گروه روان‌شناسی، پژوهشکده علوم رفتاری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم،

ایران.

مقاله علمی پژوهشی (تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۱؛ تاریخ پذیرش ۱۴۰۱/۰۷/۱۹)

(خودمهارگری، تلاش و پشتکار، بهبود روابط بین فردی، عفت و پاکدامنی، تأمل و احتیاط در انجام کارها، زهد و قناعت، وظیفه شناسی، احساس مسئولیت اجتماعی) می‌باشند. یافته‌های این پژوهش در مقایسه با پژوهش‌های قبلی، مکانیسم روانشناختی کارکردها ایمان را بهتر تبیین کرد و بستر مناسبی برای ساخت مقیاس ایمان و کارکردهای آن فراهم کرد.

کلیدواژه‌ها: کارکرد ایمان، شخصیت، قرآن، تحلیل روانشناختی، شناختی، عاطفی، رفتاری

مقدمه

اگرچه تمامی موجودات از هدایت تکوینی خداوند بهره‌مند هستند و خداوند را تسبیح می‌کنند (الحدید، ۱)، اما هدایت تشریحی ویژه انسان است (انسان، ۳). بر اساس آموزه‌های قرآنی، انسان خلیفه خداوند بر روی زمین است (بقره، ۳۰) و می‌تواند با اختیار خود به خداوند متعال ایمان بیاورد و می‌تواند کفر بورزد (انسان، ۳). انسان با ایمان به خدا به بالاترین مراتب قرب الهی می‌تواند دست یابد (النجم، ۹). ایمان نوری ملکوتی است که انسان را از تاریکی بسوی روشنایی رهنمون می‌گردد. خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ؛ کسانی که ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند، پروردگارشان آنها را در پرتو ایمانشان هدایت می‌کند» (یونس، ۹).

انسان‌ها در درون خود نیاز به ارتباط با یک مبدأ ماورایی و مقدس را احساس می‌کنند که موجب می‌شود درباره خالق هستی جستجو کنند. نیاز به آگاهی درباره حقیقت هستی و زندگی بعد از مرگ، از مهمترین نیازهای معنوی افراد است (جدیدی^۱ و همکاران، ۲۰۲۲). افراد به ویژه در هنگام مشکلات و سختی‌ها به دنبال یک نیروی مقدس و ماورایی هستند که به او پناه ببرند و از او یاری بخواهند (محمد علی نژاد عمران، ۱۳۹۹). این نیازهای معنوی تنها در سایه ایمان به خدا تأمین می‌شوند. خداوند متعال از تمامی هستی و تمامی انسان‌ها بی‌نیاز است، اما انسان‌ها به خداوند نیاز دارند (فاطر، ۱۵). خداوند متعال در طول تاریخ زندگی انسان، پیامبران بسیاری را مبعوث فرموده است تا مردم را به ایمان دعوت کنند و مردم به رشد معنوی و سعادت اخروی دست یابند (الروم، ۴۷؛ الجمعة، ۲).

ایمان از بنیادی‌ترین مفاهیم دینی است، به گونه‌ای که این مفهوم شالوده‌ی جهان‌بینی مومنان را تشکیل می‌دهد. از ظهور اسلام، بیش از ۱۴۰۰ سال می‌گذرد، در تمامی این سالها، همواره ایمان از اصلی‌ترین مفاهیم زندگی مسلمانان بوده است (قلی‌پور، جعفری، فهیم و خواجه‌گیر، ۱۴۰۰). در قرآن کریم ۸۷۹ مرتبه از مشتقات ایمان استفاده شده است. البته، اگر به متضادهای آن (کفر، شرک، نفاق) و نیز مواد دیگری که به آن نزدیک هستند (تقوا، صلوه، دعا، صبر) توجه شود، هزاران آیه قرآن کریم درباره‌ی ایمان و مولفه‌های آن است. دین اسلام شامل عقائد، اخلاق و احکام است، ایمان به خدا موجب می‌شود فرد به عقائد و اخلاق و احکامی پایبند شود که تمامی ابعاد زندگی او را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

انسان با ایمان به حیات طیبه دست می‌یابد و دارای بینشی می‌شود که راه را از بیراهه تشخیص می‌دهد (النحل، ۹۷). مومنان به یاد خدا و عبادت او قلبشان را جلا داده‌اند و این هدایت و نورانیت در طول زندگی افزایش می‌یابد: «أَنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ؛ مؤمنان، تنها کسانی هستند که هرگاه نام خدا برده شود، دلهاشان ترسان می‌گردد؛ و هنگامی که آیات او بر آنها خوانده می‌شود، ایمانشان فزونتر می‌گردد؛ و تنها بر پروردگارشان توکل دارند» (انفال، ۲). علامه طباطبایی با استناد به آیه‌ی مذکور، پنج صفت از صفات مومنان را بیان می‌کند که عبارتند از: ترسیدن و تکان خوردن دل در هنگام ذکر خدا، افزایش ایمان بر اثر استماع آیات قرآن کریم، توکل، به پا داشتن نماز و انفاق از آنچه خدا روزی فرموده است (طباطبائی، ۱۳۶۱، ج ۱۱، ص ۱۱۹). بنابراین نور ایمان بتدریج در دل تابیده می‌شود و افزایش می‌یابد تا به حد تمام رسیده و حقیقتش کامل گردد.

به لحاظ لغوی «ایمان» مصدر باب افعال، در اصل «ائمان» بوده که اشباع و مبدل به ایمان شده است. ایمان در اصل به معنای در امن قرار دادن است؛ ولی در کاربردهای مختلف به معانی تصدیق، تسلیم و خضوعی است که موجب امنیت خاطر می‌شود. تعاریف متعددی برای ایمان ذکر شده است که در تمامی آنها به مفهوم «تصدیق» توجه داشته‌اند. (ابن فارس، ۱۳۸۷، ص ۴۹؛ فراهیدی، ۱۴۱۴، ص ۵۶؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ص ۶۰؛ ابن منظور، ۱۳۶۳، ج ۱۳، ص ۲۳؛ فیومی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۴). در ریشه ایمان و مشتقات آن به نوعی بعد عاطفی لحاظ شده است؛ چنان‌که خلیل بن احمد به نقل از لسان العرب، ایمان را طمأنینه می‌داند و دیگران نیز اشاراتی به آن دارند. راغب اصفهانی نیز در مفردات به بعد عاطفی ایمان توجه دارد و می‌گوید: «ایمان یعنی تصدیقی که به همراه امنیت و آرامش است». «باورداشتن» برای مصدر ایمان و «باورداشت» برای اسم مصدر، مهم‌ترین واژه‌هایی است که جنبه عاطفی و شناختی ایمان را به هم منتقل می‌کند (بشیری، ۱۳۹۶، ص ۲۰۴). در مجموع تعریف لغوی ایمان عبارت است از: «باوری که همراهش آرامش و امنیت خاطر باشد».

در تعریف اصطلاحی «ایمان» در میان مسلمانان، اعتقاد به خدا و پیامبر اسلام و آموزه‌های اسلامی مطرح است. ایمان دو بعد شناختی و عاطفی دارد. بعد شناختی یعنی ایمان مبتنی بر معرفت است و معرفت حوزه شناختی انسان است و دانش، توانایی‌ها و مهارت‌های ذهنی را در بر می‌گیرد. آیات قرآن کریم نیز حکایت از آن دارد که ایمان بر پایه معرفت بنا شده است (بقره، ۳؛ مائده، ۸۳، یوسف، ۱۰۸). دعوت الاهی براساس بصیرت و آگاهی است و ایمانی که نتیجه و غایت این دعوت است نیز باید همراه با بصیرت و آگاهی باشد. بعد عاطفی ایمان یعنی ایمان، تنها تصدیق نیست، بلکه همراه

تصدیق، حالت عاطفی، آرامش و سکون نیز هست؛ و گرایش و عاطفه نسبت به محتوای آن تصدیق است که موجب آرامش و سکون شده است (بشیری، ۱۳۹۶، ص ۲۰۵). در مجموع تعریف اصطلاحی ایمان عبارت است از: «باور قلبی و تسلیم نسبت به خداوند متعال و پیامبر اکرم ﷺ و دستورات ایشان که از طریق قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام در اختیار مسلمانان است» (بدخشان، ۱۳۹۹).

آیات قرآن ماهیت و آثار آن را تبیین کرده‌اند. بر اساس قرآن، ماهیت ایمان عبارت است از: ایمان با علم همراه است (روم، ۵۶)، ایمان با اطمینان قلبی همراه است (حجرات، ۱۴)، باوری قلبی است که در آن شک و تردید نیست (سبأ، ۲۱)، ایمان قابلیت رشد و ازدیاد دارد (توبه، ۱۲۴)، ایمان نیاز به نگهداری و تقویت دارد و گرنه ممکن است آسیب ببیند و کاهش یابد (آل عمران، ۸۶)، ایمان اختیاری است (بقره، ۲۵۶)، اگرچه با با هدایت از جانب خدا انجام شده است (بقره، ۱۳۷)، و مرتبه‌ای بالاتر از اسلام است (حجرات، ۱۴؛ مائده، ۴۱؛ کلینی، ج ۲، ص ۵۱)، معمولاً ایمان حقیقی با عمل صالح همراه است. در بسیاری از آیات قرآن ایمان و عمل صالح موجب سعادت اخروی فرد می‌شود (عصر، ۳)، البته حقیقت ایمان در قلب فرد است (مائده، ۴۱)، و تسلیم محض لازمه‌ی ایمان است (احزاب، ۳۶). ایمان بایستی به موقع و با اختیار باشد (انعام، ۱۵۸)، ایمان ممکن است مخفی باشد (غافر، ۲۸)، ایمان با محبت به خدا (بقره، ۲۵۶) و با توکل به خدا همراه است (مائده، ۲۳).

اصل و اساس ایمان، توحید است (مصباح یزدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۵). هرچه شناخت عمیقتر شود درجه ایمان نیز افزایش و اشتداد بیشتری پیدا می‌کند و در سازمان روانی انسان اثر بیشتری می‌گذارد (نساء، ۱۳۶؛ آل عمران، ۱۹۳) اغلب مومنان

در مراتب ابتدایی ایمان قرار دارند و بعضی در میانه‌ی راه ایمان و عده اندکی به مراتب نهایی آن دست یافته‌اند (علوی، ۱۳۹۳). ایمان به تدریج افزایش می‌یابد به طوری که مراتب بالای ایمان با شک و تردید همراه نیست (حیبی و دیگران، ۱۳۹۵). ایمان اعتقادی است که در گفتار و اعمال فرد اثر دارد.

بر اساس قرآن فرد بایستی به مقدسات ایمان داشته باشد مانند ایمان به خدا (بقره، ۶۲)، پیامبر (نساء، ۱۳۶)، معاد (مومنون، ۷۴)، فرشتگان (بقره، ۲۸۵)، آیات الهی (مومنون، ۵۸)، امور غیبی (بقره، ۳)، لقاء الهی (انعام، ۱۵۴)، کتب آسمانی (نساء، ۱۳۶) و رسولان الهی (بقره، ۲۸۵).

گروهی از آیات، آثار و لوازم ایمان را تبیین کردند مانند: مومن آرامش دارد (فتح، ۴) و از غیر خدا نمی‌ترسد (آل عمران، ۱۷۵)، مومن در ولایت الهی وارد می‌شود و از گمراهی نجات می‌یابد (بقره، ۲۵۷)، و در ابتلائات و امتحانات موفق می‌شود. (احزاب، ۱۱). در جهان آخرت به رستگاری و نجات دست می‌یابد (یونس، ۱۰۳). در واقع نجات و رستگاری مهمترین پیامد ایمان به خدا است (قصص، ۶۷). ایمان ریشه بسیاری از فضیلت‌های اخلاقی مانند عدالت، انصاف، بخشش، مهربانی است (حیبی، صادقی و صفری، ۱۳۹۵). آیات بسیاری بر همراهی ایمان و عمل تأکید کرده‌اند (سجده، ۱۹؛ فصلت، ۲۰؛ واقعه، ۲).

در قرآن تعبیری همچون «شفاء»، «فلاح»، «حیات طیبه»، «قلب سلیم» وجود دارد که ناظر به سلامت روانی و شخصیت سالم است. قرآن کریم خود را شفابخش معرفی می‌کند (یونس، ۵۸؛ اسراء، ۸۲) در پرتو ایمان، سازمان روانی فرد مؤمن از نوعی نگرش و جهان‌بینی برخوردار می‌شود که شناخت، عاطفه و رفتار او را

جهت‌دهی می‌کند در نتیجه ایمان با سازوکارهایی موجب می‌شود که شخصیت در فرآیند تحول سالم قرار بگیرد. هرچه ایمان فرد بیشتر باشد، تأثیرگذاری بر شخصیت بیشتر می‌شود. پژوهش‌هایی بین ایمان به خدا و شخصیت سالم رابطه مثبت و معنادار نشان داده‌اند (مرعشی، ۱۳۸۳، ص ۷۷). سالاری فر و همکاران (۱۳۸۹) در پژوهشی به نقش ایمان در بهداشت روانی پرداختند. ایمان در شناخت، هیجان و رفتار فرد تأثیر دارد، به عبارت دیگر ایمان در شخصیت فرد تأثیر می‌گذارد.

در تعریف لغوی، شخصیت معادل personality در زبان انگلیسی است. این واژه از ریشه لاتین persona گرفته شده است، که به معنای نقاب یا ماسکی است که در یونان و روم قدیم، بازیگران تئاتر بر چهره خود می‌گذاشتند (کریمی، ۱۳۸۹، ص ۳). در تعریف اصطلاحی، آلپورت (۱۹۶۱) بعد از جمع‌آوری بیش از پنجاه تعریف، آنها را به دو دسته تقسیم کرده است: دسته اول تعاریفی است که ناظر به جنبه‌های جسمانی و فیزیولوژیکی است و قابلیت مشاهده و اندازه‌گیری دارد؛ دسته دوم تعریف‌هایی است که به نقش عوامل اجتماعی در شخصیت، اهمیت می‌دهند و به واکنش‌های فرد به موقعیت‌های مختلف توجه می‌کند. آلپورت شخصیت را سازمان‌پویایی از نظام‌های جسمی روانی در درون فرد که رفتار و افکار ویژه او را تعیین می‌کند، تعریف می‌کند. در مجموع شخصیت عبارت است از: «الگوی نسبتاً پایدار حاکم بر افکار، احساسات و رفتارهای فرد که فکر، احساس و رفتار فرد را در اکثر موقعیت‌ها پیش‌بینی پذیر می‌سازد».

سالاری فر و همکاران (۱۳۸۹) کارکردهای ایمان در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری را مطالعه کردند. بر اساس یافته‌های ایشان ایمان در بعد شناختی موجب بصیرت (اعراف، ۳ و ۲)، درک صحیح نشانه‌های خدا (حجر، ۷۴ و ۷۷)، هدایت به سوی رستگاری (طلاق، ۱۱؛ بقره، ۲۵۷؛ انعام، ۱۲۲)، خودشناسی (مائده، ۳۳ و ۱۰۵) و استحکام اندیشه (بقره، ۲۴۹) می‌شود. ایمان موجب می‌شود فرد اهل تفکر و تحقیق باشد (زمر، ۱۸؛ آل عمران، ۱۹۰) ایمان در بعد عاطفی موثر است و موجب آرامش (رعد، ۲۸؛ نور، ۵۵؛ بقره، ۲۶۰) و نشاط (توبه، ۲۰ و ۲۱) می‌شود و آسیب‌پذیری به نگرانی و اضطراب و افسردگی را کاهش می‌دهد. انسان مومن خودش را در محضر خداوند می‌داند، در نتیجه احساس می‌کند که خداوند تلاش‌های او را می‌بیند و به او پاداش می‌دهد. امیر المؤمنین علیه السلام می‌فرمایند: «اگر به فردی نیکی کردی و او حق شناسی نکرد، این انگیزه تو برای کار نیک را کاهش ندهد، که به جای او، خداوند از تو حق شناسی خواهد کرد.» (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق، حکمت ۲۰۴). ایمان به خدا موجب می‌شود ترس از مرگ کاهش یابد. ایمان در بعد رفتاری موثر است. رفتار فرد مومن با اعتقادات و باورهای او تناسب دارد (صف، ۲ و ۳) از اتلاف وقت دوری می‌کند (مومنون، ۲) برای جبرای گذشته تلاش می‌کنند (نساء، ۱۷)، در کارهایش انگیزه الهی دارد (آل عمران، ۴۱، ۱۹۰). بدنبال علم آموزی و رشد و شکوفایی است (مائده، ۱۰۵)، مومن اهل عبادت است و برای مناجات با خدا وقت زیادی اختصاص می‌دهد (مائده، ۵۵؛ انعام، ۹۲). از پرخوری اجتناب می‌کند (بقره، ۱۷۲؛ اعراف ۳۱ و ۳۲). پیشداوری نمی‌کند (زمر، ۱۸) حق را مخفی نمی‌کند حتی اگر به ضررش باشد (بقره، ۴۲؛ نساء، ۱۳۵) اهل ظلم و ستم به

دیگران نیست (انعام، ۸۲؛ فرقان، ۶۸). در رابطه با نامحرم حدود را رعایت می‌کند (نور، ۳۰، ۳۱، ۳۳). در مشکلات بی‌تابی نمی‌کند (بقره، ۱۷۷) متواضع است و متکبرانه رفتار نمی‌کند (لقمان، ۱۸) ثروت اندوزی نمی‌کند (توبه، ۳۴). در تعامل با دیگران انصاف دارد (هود، ۸۵)، سخاوتمند است (حشر، ۹؛ اسراء، ۲۹). به دیگران نیکی می‌کند و بر آنان منت نمی‌گذارد (نحل، ۹۰؛ رحمن، ۶۰). اجتماعی است و با دیگران انس می‌گیرد (انفال، ۱؛ آل‌عمران، ۲۰۰؛ زمر، ۱۸) اهل فداکاری است (حشر، ۹). به آسانی می‌بخشد و در صورت مجازات، زیاده روی نمی‌کند (نحل، ۱۲۶؛ شوری، ۴۳؛ رعد، ۲۲). به دیگران احترام می‌گذارد (انعام، ۵۳؛ فتح، ۲۹)، وفای به عهد دارد و پیمان شکنی نمی‌کند (مومنون، ۸؛ معارج، ۲۲، اسراء، ۳۴). غیبت و تهمت، دروغ، عیب جویی، تمسخر ندارد (حجرات، ۱۱، ۱۲؛ زخرف، ۵۴؛ احزاب، ۵۸؛ آل‌عمران، ۱۳۴؛ نور، ۱۱، ۱۷) خودمحوری و استبداد رای ندارد (قصص، ۸۳؛ یونس، ۸۳؛ شوری، ۳۸) (سالاری فر و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۵۷ تا ص ۱۶۸)

تأمل در یافته‌های سالاری فر و همکاران (۱۳۸۹) نشان می‌دهد که بسیاری از کارکردهای ارائه شده در پژوهش ایشان، کارکرد معنوی و فراروانشناسی ایمان است و کارکرد روانشناختی برای ایمان نیست. در کارکرد روانشناختی بایستی تبیین شود که ایمان چگونه بر ابعاد روانشناختی و شخصیت فرد تأثیر می‌گذارد.

با توجه به گستره ایمان و مولفه‌های آن، به نظر می‌رسد ایمان در شخصیت انسان، نقش گسترده و منحصر بفردی دارد و در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری شخصیت تأثیر دارد. اگرچه در برخی از پژوهش‌ها کارکردهای ایمان در برخی ابعاد شخصیت تبیین شده، اما پژوهشی بصورت جامع به کارکردهای ایمان در ابعاد مختلف

شخصیت بر مبنای گزاره‌های قرآنی نپرداخته است. از این رو این پژوهش بدنبال تبیین کارکردهای ایمان در ساختار شخصیت است تا بستر مناسبی را برای تدوین بسته‌های آموزشی مناسب در جهت سلامت و رشد معنوی و شخصیتی مومنین را فراهم کند.

روش

در این پژوهش از روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی (شجاعی، ۱۳۹۹) استفاده شده است. پایه و اساس تحلیل کیفی محتوای متون دینی، پردازش فعال متن (مفاهیم، واژه‌ها، گزاره‌ها) است که با به کارگیری اصول معناشناسی زبانی (شجاعی، جان‌بزرگی، عسگری، غروی‌راد و پسندیده، ۱۳۹۳) صورت می‌گیرد.

جامعه متنی این پژوهش قرآن کریم بود. واحد نمونه‌گیری واژه ایمان بود. نمونه‌گیری در این پژوهش به صورت هدفمند بود. تعداد نمونه مورد مطالعه براساس اصل اشباع در حجم نمونه در نظر گرفته شد (گلیسر و استراوس^۱، ۱۹۶۷). اشباع نظری یعنی جمع آوری داده‌ها تا زمانی ادامه می‌یابد که هیچ داده جدیدی یافت نمی‌شود که پژوهش‌گر به وسیله آن بتواند ویژگی‌های مقوله را گسترش دهد (گلیسر و استراوس، ۱۹۶۷). جامعه آماری در بخش کمی متخصصان علوم حوزوی و روان‌شناسی در شهر قم بودند. متخصصان دارای دکتری روانشناسی و سطح چهار حوزه بودند.

مستندات مربوط به «کارکردهای ایمان در ساختار شخصیت» در چند مرحله به

1. Glaser, B. and Strauss, A.

صورت زیر گردآوری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. مرحله اول: مشاهده نظام‌مند (شناسایی گزاره‌های مرتبط با ایمان در قرآن براساس استراتژی جستجوی واژگانی). مرحله دوم: غرقه شدن در محتوا (بررسی معنای ظاهری، معناکاوی و تفسیر، ورود به لایه‌های پنهان متن، استدلال و نتیجه‌گیری). مرحله سوم: صورت‌بندی یافته‌ها (تشکیل حوزه‌های معنایی، کشف ساختارها و مضامین پایه، یکپارچه‌سازی). مرحله چهارم: بازآفرینی و ارائه (عملیاتی‌سازی و ایجاد ساخت‌های مفهومی همگرا با ادبیات روان‌شناسی). مرحله پنجم: اعتبارسنجی (سنجیدن اعتبار داده‌ها برای حصول اطمینان از تطابق آن‌ها با محتوای متون دینی از یک سو و کاربرد آن در حوزه روان‌شناسی از سوی دیگر). ابتدا متقن بودن یافته‌ها مورد بررسی قرار گرفت. متقن بودن به میزان صحت و درستی یافته‌ها و دقت در گردآوری و تحلیل داده‌ها اشاره دارد. سنجش این ملاک با استفاده از ارزیابی نظرات متخصصان انجام شد. طبق نظر لین (۱۹۸۶؛ به نقل از پولیت و بک^۲، ۲۰۰۶) کمترین تعداد متخصصان باید سه نفر باشند و بیشتر از ده نفر نیز ضرورت ندارد. براین اساس نظر ۵ کارشناس متخصص علوم اسلامی و روانشناسی در این خصوص لحاظ شده است. سپس مفید بودن یافته‌ها سنجیده شد. مفید بودن به میزان اهمیت و کاربردپذیری یافته‌ها در بافت روانشناختی (عملکرد حرفه‌ای) اشاره دارد. برای بررسی این شاخص، ابتدا توسط پژوهشگر تدوین و با ارتباط با برخی کارشناسان بارها بازنگری شد و در نهایت به تأیید کارشناسان رسید.

1. Lynn, M. R.

2. Polit, D. F. and Beck, C. T

یافته‌ها

بر اساس یافته‌های پژوهش ایمان یک مفهوم بسیط نیست، بلکه نوعی سازه است و از مجموعه‌ای از مولفه‌ها تشکیل شده است. ایمان بر اساس آیات قرآن کریم دو مولفه اصلی (شناختی و عاطفی) و یک مولفه فرعی (رفتاری) دارد. ایمان باور قلبی به خدا و پیامبر او و محبت به ایشان و عمل به دستوراتشان است. اگر فردی به دستورات عمل نکند، از دایره ایمان خارج نمی‌شود بلکه از مراتب پایین ایمان برخوردار است. بنابراین باور قلبی که شامل دو مولفه اصلی شناخت و عاطفه است، ماهیت اصلی ایمان را تشکیل می‌دهد. رابطه ایمان با رفتار، اقتضایی است، یعنی، شخص آنجا که هیچ مانعی نیست و همه شرایط لازم فراهم است و تکلیف نیز متوجه او است، به مقتضای ایمان عمل می‌کند (بشیری، ۱۳۹۶). گاهی هوای نفس ممکن است مانع عمل به مقتضای ایمان شود، اما فرد از دایره ایمان خارج نمی‌شود. شخصیت نیز نوعی سازه است که مولفه‌ها و ابعادی دارد. منظور از مولفه‌های شخصیت، واحدهای ساختاری یا عامل‌های اصلی و زیربنایی شخصیت است. با توجه به پیچیدگی شخصیت و تکرر نظریه‌های شخصیت، در تعداد مولفه‌ها و ابعاد آن اتفاق نظر وجود ندارد، اما به طور کلی مولفه‌های شخصیت را با توجه به ابعاد شخصیت می‌توان به سه دسته شناختی، عاطفی، رفتاری تقسیم کرد. کارکردهای ایمان در بعد شناختی عبارتند از: احساس معنا، انسجام شخصیتی، خوش بینی، عقلانیت در تصمیم‌گیری و امید و توکل که در ادامه تبیین می‌شود.

۱. احساس معنا: یکی از کارکردهای ایمان، ایجاد احساس معنا و احساس هدفمندی می‌باشد. ایمان به خدا در شناخت فرد درباره خود، دنیا، هستی و زندگی

پس از مرگ موثر است و دیدگاه فرد را تغییر می‌دهد. علاوه بر این مفاهیمی را به فرد ارائه می‌کند که قبل از این، نسبت به آنها توجهی نداشت مانند خدا و جهان آخرت. این شناخت در موقعیت‌های مختلف زندگی اثرگذار است. مثلاً فرد در مواجهه با مشکلات، آنها را فرصتی برای رشد و تقرب جستن به خدا مفهوم‌سازی می‌کند (العنکبوت، ۲). فرد هر موقعیت زندگی را فرصتی برای تقرب جستن به خدا ارزیابی می‌کند. فرد با ایمان، در تمامی لحظات زندگی احساس هدفمندی دارد. دین‌راهی است که انسان‌ها با پیمودن آن می‌توانند زندگی خود را معنادار و هدفمند کنند. علامه طباطبایی ایمان و لوازم آن را عامل هویت‌بخش و هدفمندساز در زندگی انسان می‌داند (به نقل از بشیری، ۱۳۹۶). فرانکل در مورد معنادار بودن زندگی می‌نویسد: «مهم‌ترین انگیزه‌ی بشر معناجویی و هدف‌یابی است و انسان تنها موجودی است که به معنویت و معناجویی توجه دارد» (فرانکل، ۱۳۵۴، ص ۶۴). در مقابل فردی که حقیقت انسان را به جسم او محدود کند و هدف نهایی انسان را موفقیت در سیکل تکراری تولید-مصرف بداند، برای مجموعه زندگی‌اش، معنایی فراتر از امور مادی و محدود تصور نمی‌کند و اهداف محدود، نمی‌توانند نیاز به کمال‌طلبی نامتناهی و جاودانگی را در فرد تأمین نمایند (بشیری، ۱۳۹۶). ایمان به خدا جهان‌بینی خاصی را در فرد ایجاد می‌کند که به زندگی او معنا و جهت می‌دهد (الانفال، ۲۴)

۲. انسجام شخصیتی: ایمان به خدا موجب انسجام شخصیتی می‌شود و تعارضات و کشمکش‌ها را کاهش می‌دهد. انسان مومن و موحد تنها به خواست خداوند توجه می‌کند و در دو راهی‌ها برای انتخاب گزینه بهتر مبنا دارد. در بسیاری از آیات قرآن کریم به اخلاص توصیه شده است (غافر، ۱۴). ایمان و اخلاص

موجب می‌شود فرد در تمام خصوصیاتش اعم از سخن گفتن، اندیشه، اعمال و عبادتش، رضای خدا را محور قرار دهد و در تمام احوالات، هدف‌اش نیل به رضای پروردگار باشد، در نتیجه در موقعیت‌های بین فردی صداقت دارد و در درون خود یکپارچگی بالایی را تجربه می‌کند.

انسان با ایمان با تمام وجودش تسلیم اوامر و نواهی خداوند متعال است. تمام تصمیمات او بر محور ایمان است و بنابراین از شخصیتی منسجم و هماهنگ برخوردار است. در مقابل انسان غیرمومن، از شخصیتی منسجم و هماهنگ برخوردار نیست. در دوراهی‌ها، دچار تردید است و مبنای واحدی برای تصمیم‌گیری ندارد. تعارضات درونی منبع مهمی برای استرس هستند. فرد احساس می‌کند شخصیتی قطعه قطعه، و تجزیه شده دارد و تمایلات و انگیزه‌های متناقض و متضاد بر او حاکم است. انگیزه‌های متفاوت، او را به رفتارهای متفاوت و ناهماهنگ فرا می‌خوانند و دارای شخصیتی چندگانه و ناهمسان است. قرآن کریم می‌فرماید: «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ؛ خداوند مثالی زده است: مردی را که مملوک شریکانی است که درباره او پیوسته با هم به مشاجره مشغولند، و مردی که تنها تسلیم یک نفر است؛ آیا این دو یکسانند؟! حمد، مخصوص خداست، ولی بیشتر آنان نمی‌دانند.» (زمر، ۲۹). از این رو بسیاری از آیات قرآن، مومنین را از نفاق و دورویی نهی کرده است (نساء، ۸۸). همچنین ریاکاری و رفتارهای ظاهری بدون اعتقاد قلبی را نهی کرده است (نساء، ۳۸). تعارض درونی و تعارض بین فردی دو منشا اصلی برای استرس و اضطراب هستند.

۳. خوش‌بینی: انسان با ایمان به خداوند، نسبت به جهان، خلقت و زندگی احساس خوش‌بینی خواهد داشت. زیرا آفرینش را هدف‌دار، زندگی را با معنا و هدف نهایی را خیر و سعادت و کمال بشر می‌بیند. و در اندیشه او جایی برای دیدگاه بدبینانه و شرآلود نسبت به جهان باقی نمی‌ماند. حالت فرد با ایمان، به مانند کسی است که در کشوری به سر می‌برد که مدیری مهربان، توانا و آگاه، در پرتو قوانین، تشکیلات و مقررات صحیح و عادلانه بر آن حکومت می‌کند. مدیری که از پدر و مادر نیز مهربان‌تر است. در این کشور، زمینه ترقی و تعالی معنوی برای همگان فراهم است و تنها عامل عقب‌ماندگی، کاهلی، سستی و بی‌تجربگی افراد خواهد بود. این تصویر فرد را با امیدواری و خوش‌بینی، به یک زندگی پویا و با نشاط و رو به ترقی و پیشرفت فرا می‌خواند (مطهری، ۱۳۹۲، ص ۳۹). مومن نسبت به خدا، آینده و دیگران خوش‌بین است (نساء، ۱۰۴؛ بقره، ۲۱۴؛ نور، ۱۲). ایمان به خدا موجب می‌شود افراد موقعیت‌های زندگی را مثبت‌تر ارزیابی کنند. انسان مومن معتقد است که خداوند متعال که پروردگار تمامی هستی است، مراقب اوست، بنابراین در مواجهه با موقعیت‌ها، احتمال وقایع مثبت و خوشایند را بیشتر می‌داند (بهادری خسروشاهی و همکاران، ۱۳۹۱)

۴. عقلانیت در تصمیم‌گیری، ایمان موجب افزایش قدرت تشخیص می‌شود و فرد در هنگام دوراهی‌ها، گزینه‌ای که پیامدهای مثبت بیشتری را دارد و موجب سعادت اخروی می‌شود، انتخاب می‌کند «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا؛ ای اهل ایمان، اگر خدا ترس و پرهیزکار شوید خدا به شما بصیرت و قدرت تشخیص عطا کند» (انفال، ۲۹). ایمان موجب کاهش هوای نفس می‌شود و در نتیجه

عقل آدمی در شناخت مسأله و بررسی پیامدهای آن دقت بیشتری خواهد داشت. البته ایمان و تقوا منجر به هدایت باطنی مومن نیز می‌شود، زیرا فرد با ایمان، در عمق جان خویش با مبدأ هستی اتصال و قرب معنوی دارد، و خداوند متعال توانایی ویژه‌ای در دل مومن برای آگاهی از حقایق امور، بوجود می‌آورد. مومن با نگاه الهی به امور و پدیده‌ها می‌نگرد و دچار بسیاری از گمراهی‌ها نمی‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۷، ص ۱۴۰).

در مقابل، قرآن کریم افراد بی‌ایمان را دچار سرگردانی معرفی می‌کند: «إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ زَيْنًا لَّهُمْ أَعْمَالُهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ؛ کسانی که به آخرت ایمان ندارند، اعمال (بد) شان را برای آنان زینت می‌دهیم بطوری که سرگردان می‌شوند» (نمل، ۴). افراد بی‌ایمان دچار نگاه مادی و خودخواهی و هواپرستی هستند، به پیامدهای اخروی امور توجه نمی‌کنند و بمرور بسیاری از رفتارهای نادرست در نظر آنها، زیبا و جذاب جلو می‌کند، درحالی‌که آن اعمال نتایج زیانبار اخروی دارند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱۵، ص ۳۴).

۵. امید و توکل: بر اساس آیات قرآن، انسان مومن در سختی‌ها به خداوند متعال امید دارد و به او توکل می‌کند (بقره، ۱۲۴). انسان مومن تدبیر و تلاش می‌کند اما به خداوند متعال توکل می‌کند و امید دارد که مورد عنایت و یاری خداوند قرار بگیرد (بهادری خسروشاهی، ۱۳۹۱). خداوند در دستگاه آفرینش، حامی انسان‌هایی است که در مسیر درست، عدالت و خیرخواهی تلاش می‌کنند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر (آیین) خدا را یاری کنید، شما را یاری می‌کند و گامهایتان را استوار می‌دارد» (محمد، ۷). امید یک

نیرو پیش‌برنده است، که دل انسان را برای کار کردن قوت می‌بخشد، و انگیزه و فعالیت و تلاش برای انجام دادن تکالیف و وظایف را در وجود انسان می‌آفریند (فرهوش و همکاران، ۱۴۰۰).

امید در ادبیات قرآن با توکل ارتباط تنگاتنگی دارد. توکل یعنی انسان در جمیع امور حیاتش به خدا تکیه کند و از او یاری بخواهد. اگر کسی به آفریننده هستی باور و ایمان داشته باشد، همه چیز را در تملک کامل حق دانسته و بر خداوند توکل می‌نماید (طلاق، ۳). اعتماد و تکیه بر منبع فناپذیر قدرت و توانایی خالق هستی، سبب امیدواری و افزایش مقاومت فرد متوکل در برابر حوادث زندگی و رویارویی با مشکلات می‌شود و فرد احساس ضعف و ناتوانی نمی‌کند، بلکه با توکل به خدا احساس توانمندی و امیدواری دارد (نحل، ۹۹). در مقابل انسان‌های بی‌ایمان، به یاری خداوند امید ندارند و تنها به تدبیر و تلاش خودشان توجه دارند. از این رو در مقابل مشکلات، آسانتر تسلیم می‌شوند و هدفشان را رها می‌کنند.

کارکردهای ایمان در بعد عاطفی عبارتند از محبت به خدا، آرامش، نشاط، تواضع و خشوع، نوع‌دوستی و تاب‌آوری، احساس ارزشمندی که در ادامه تبیین می‌شود.

۱. محبت به خدا: ایمان به خدا، با محبت به خدا و رسول او و اهل بیت همراه است. فرد مومن خدا را دوست دارد. از آثار ایمان به خدا ترجیح محبت خدا بر سایرین می‌باشد: *وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ* (بقره، ۱۶۵). این ارتباط عاطفی با خداوند هنگامی ایجاد می‌شود که خداوند موجودی دانسته شود که دارای کمال است و هر قدر که معرفت بیشتر باشد، محبت نیز بیشتر خواهد شد. لذا ایمان به خدا و صفات کمالیه الهی یکی از اسباب محبت به خداوند است.

۲. آرامش: ایمان منجر به آرامش می‌گردد: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ؛ آنها کسانی هستند که ایمان آورده‌اند، و دل‌هایشان به یاد خدا مطمئن (و آرام) است؛ آگاه باشید، تنها با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد!» (رعد، ۲۸). بی‌شک، انسان بلحاظ فطرت حقیقت‌جوی خود، از تردید گریزان و طالب کشف حقیقت است و تا حقیقت حاصل نگردد و تردید زائل نشود، او آرام و قرار نمی‌گیرد. ایمان به طمأنینه و آرامش انسان منجر می‌شود. انسان مومن معتقد است که تمامی هستی بر اساس هدف بزرگی طراحی شده است و این دنیا تصادفی بوجود نیامده است و حوادث آن نیز وقایعی هدفمند و با معنا است. چنین فهم و ادراکی از جهان شهود و غیب، انسان را در مجموعه‌ی قرار می‌دهد که می‌تواند کلیه اعمال و افعال خود را بنحو معناداری سامان دهد، با آرامش و شاداب زندگی کند (قلی‌پور و دیگران، ۱۴۰۰). انسان مومن با خداوند مناجات می‌کند و احساس نزدیکی به خداوند دارد، این مناجات با خدا و احساس نزدیکی به او، موجب احساس آرامش می‌شود (بقره، ۱۸۶). علاوه بر این خداوند آرامش را در دل‌های مومنین تقویت می‌کند «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُذْذَبُوا إِيمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ؛ و کسی است که آرامش را در دل‌های مؤمنان نازل کرد تا ایمانی بر ایمانشان بیفزایند» (فتح، ۴). این آرامش مخصوص کسانی است که در قلبشان ایمان جای دارد. این آرامش میوه‌ای از باغ توحید است که به اذن خدا پریشانی‌ها را از روح انسان می‌زداید. ایمان به خدا موجب می‌شود ترس از مرگ کاهش یابد. در مقابل انسان بی‌ایمان که تنها دنیای مادی را در برابر چشم دارد و در آن غوطه‌ور است، از مرگ می‌ترسد.

۳. نشاط: انسان مومن در زندگی نشاط دارد. زیرا زندگی را هدفمند می‌بیند و به

آینده امیدوار است (نساء، ۱۰۴). هر فردی در زندگی شکست‌ها، تلخی‌ها و ناکامی‌هایی را تجربه می‌کند. ایمان موجب می‌شود فرد مشکلات را فرصتی برای تقرب جستن به خدا مفهوم سازی کند و در نتیجه تلخی‌ها را تبدیل به شیرینی و سختی‌ها را به راحتی مبدل می‌سازد (بقره، ۱۵۵). به عنوان مثال فردی که بخاطر تصادف، دچار شکستگی پا شده است، صبر بر مشکلات و تلاش برای درمان را فرصتی برای تقرب جستن به خدا مفهوم‌سازی می‌کند، در نتیجه حزن و اندوهش کاهش می‌یابد و نشاط بیشتری را تجربه می‌کند (بقره، ۱۱۲). بسیاری از پژوهش‌ها نشان داده‌اند که ایمان به خدا، احساسات مثبت، رضایت از زندگی و نشاط را تقویت می‌کند (اکبری زردخانه و همکاران، ۱۳۹۹؛ وهاب، ۲۰۲۲).

۴. تواضع و خشوع: انسان مومن متواضع است و متکبر نیست (لقمان، ۱۸). ایمان، موجب خشوع در مقابل خدا است؛ انسان با ادراک بزرگی خداوند و درک واقعیت خود و کوچکی آن در مقابل پروردگار عالم، به خشوع می‌رسد: «انَّ الَّذِیْنَ هُمْ مِنْ خَشِیَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ * وَالَّذِیْنَ هُمْ بِآیَاتِ رَبِّهِمْ یُؤْمِنُونَ؛ مسلماً کسانی که از خوف پروردگارشان بیمناکند، و آنان که به آیات پروردگارشان ایمان می‌آورند» (مومنون، ۵۷-۵۸). در قرآن کریم آیات متعددی دلالت بر خشوع مومنین کرده است. «الْمُ یَا نِ لِلَّذِیْنَ آمَنُوا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِکْرِ اللّٰهِ؛ آیا وقت آن نرسیده است که دل‌های مؤمنان در برابر ذکر خدا و آنچه از حق نازل کرده است خاشع گردد؟!» (حدید، ۱۶). مومن بواسطه یاد بزرگی و عظمت خدا، از خودمحوری و غرور و خودشیفتگی فاصله دارد.

۵. نوع دوستی: ایمان به خدا، در فرد مومن نوع دوستی و مهربانی نسبت به دیگران را تقویت می‌کند. در بسیاری از آیات قرآن کریم به اکرام مومنین، اطعام خویشاوندان و دوستان، کمک مالی به مستمندان و در راه ماندگان توصیه کرده است. به عنوان مثال: «.. الْبِرُّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ؛ نیکوکار آن است که به خدا، و روز رستاخیز، و فرشتگان، و کتاب (آسمانی)، و پیامبران، ایمان آورده؛ و مال (خود) را، با همه علاقه‌ای که به آن دارد، به خویشاوندان و یتیمان و مسکینان و واماندگان در راه و سائلان و بردگان، انفاق می‌کند؛ نماز را برپا می‌دارد و زکات را می‌پردازد» (بقره، ۱۷۷). نوع دوستی و مهربانی با دیگران، موجب بهبود روابط با دیگران می‌شود و فرد محبوب می‌شود، در نتیجه فرد از دیگران بازخورد مثبت دریافت می‌کند و احساس ارزشمندی می‌کند.

۶. تاب آوری: ایمان به خدا موجب می‌شود فرد در مواجهه با مشکلات، به آنها بعد معنوی دهد و آنها را فرصتی برای تقرب جستن به خداوند ارزیابی کند. معناداری مشکلات، تاب آوری فرد را افزایش می‌دهد. فرد با ایمان در برابر مشکلات و سختی‌ها صبور و بردبار است «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ؛ ای افرادی که ایمان آورده‌اید! از صبر (و استقامت) و نماز، کمک بگیرید!» (زیرا) خداوند با صابران است» (بقره، ۱۵۳). ایمان به پرودگار و یقین به عدل الهی آنچنان نیرویی را در وجود انسان می‌آفریند که توان مقابله با سختی‌ها را پیدا می‌کند. علامه طباطبائی می‌فرماید: «صبر در برابر مصیبت‌ها نتیجه ایمان به مالکیت

مطلق خداوند بر تمام هستی است» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵۳۱). پژوهش‌هایی نشان داده‌اند که افراد با ایمان در مواجهه با مشکلات مقابله‌های معنوی را بکار می‌گیرند و تاب آوری بیشتری را تجربه می‌کنند (فرهوش و همکاران، ۱۳۹۹) از این رو آسیب‌پذیری به افسردگی و اضطراب کاهش می‌یابد. ایمان به خدا پایگاه محکمی برای مقابله با مشکلات و سختی‌های زندگی ایجاد می‌کند (میرزایی جولادی و همکاران، ۱۳۹۹)

۷. احساس ارزشمندی، انسان مومن هنگامی که به محبت‌های خداوند نسبت به خویش توجه می‌کند، احساس ارزشمندی و عزت نفس در او تقویت می‌شود. بر اساس آیات قرآن کریم، خداوند متعال مومنین را دوست دارد و از کفار بیزار است (نساء، ۱۴۶). حتی اگر کار اشتباهی انجام دهد، می‌تواند توبه کند و به سوی خدا بازگردد.

کارکردهای ایمان در بعد رفتاری عبارتند از خودمهارگری، تلاش و پشتکار، بهبود روابط بین فردی، عفت و پاکدامنی، تأمل و احتیاط در انجام کارها، زهد و قناعت، وظیفه‌شناسی، احساس مسئولیت اجتماعی، که در ادامه تبیین می‌شود.

۱. خودمهارگری: در بسیاری از آیات قرآن، بعد از ایمان به واژه تقوا اشاره شده است (آل عمران، ۱۰۲). انسان مومن تقوا را در تمام ابعاد زندگی، پندار، گفتار و کردارش، در زندگی فردی و اجتماعی نمایان می‌سازد. به گونه‌ای که خود را از انحرافات نفسانی نگهداری می‌کند (مصباحی، ۱۳۹۷). از مجموع آیات قرآن درباره تقوا بدست می‌آید که تقوا و خودمهارگری مختص به طبقه خاصی از مومنان نیست و همه مومنان در هر رتبه ایمانی که هستند، مقداری خودمهارگری دارند و از فواید آن

بهره‌مند می‌شوند. مومنان همواره خدا را شاهد بر اعمال خویش می‌دانند و باعث می‌شود که فرد در انجام کارهایش مراقب باشد که مطابق رضای خداوند عمل کند و به خود و به دیگران آسیب نزند. در قرآن کریم به روزه دستور داده شده است (بقره، ۱۸۳) و از هوای نفس، شهوت پرستی و دنیا دوستی نهی شده است. انس با آیات قرآن کریم، خودمهارگری را در مومن تقویت می‌کند (الجهاثیه، ۲۳). هوای نفس و دنیا دوستی بر حذر می‌دارد (یونس، ۲۴). انسان مومن از بسیاری از آسیب‌های زبانی همچون دروغ، تهمت و غیبت اجتناب می‌کند. در مقابل افراد بی‌ایمان به آسانی دچار آسیب‌های زبانی می‌شوند در از آنجایی که به دنبال لذت هستند، به رفتارهای آسیب‌زا همچون پرخوری، اعتیاد به الکل و مواد مخدر دچار می‌شوند.

۲. تلاش و پشتکار: زندگی انسان با رنج‌ها و سختی‌ها آمیخته است (بلد، ۴). مشکلات، نارسایی‌ها، تبعیض‌ها، بی‌عدالتی‌ها، ناکامی‌ها در زندگی وجود دارد (بقره، ۲۱۴). اما افراد با ایمان در مواجهه با مشکلات به آسانی تسلیم نمی‌شوند و تلاش می‌کنند. در قرآن کریم ثبات قدم از ویژگی‌های مومنان شمرده شده است (الاحقاف، ۱۳). خداوند متعال مومنین را یاری می‌کند و تلاش و پشتکارشان را تقویت می‌کند (محمد، ۷). در مقابل افراد بی‌ایمان به آسانی دچار ناامیدی، افسردگی و اهمال‌کاری می‌شوند و در انجام وظایفشان سستی می‌کنند.

۳. بهبود روابط بین فردی: ایمان موجب می‌شود فرد در روابط بین فردی با دیگران انصاف و مدارای بیشتری داشته باشد. ایمان در روابط اجتماعی دستوراتی دارد مانند مدیریت خشم، بخشش و مهربانی. فرد مومن به این دستورات عمل می‌کند در نتیجه رابطه فرد با دیگران بهبود می‌یابد. فرد مومن مراقب است که حقوق

دیگران را رعایت کند و به حقوق آنان تجاوز نکند. «وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَّا هُمْ؛ بسیاری از شریکان (و دوستان) به یکدیگر ستم می‌کنند، مگر کسانی که ایمان آورده و اعمال صالح انجام داده‌اند؛ اما عدّه آنان کم است» (ص، ۲۴). خداوند در قرآن کریم به عدالت امر می‌کند: «اغْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ؛ عدالت کنید که به تقوا نزدیکتر است» (مائده، ۸). امام علی علیه السلام می‌فرماید: «العدل راس الايمان؛ عدل راس ایمان است» (غرر الحکم، ص ۱۷۰۴). فرد مومن عدالت در فضای خانواده، در محیط کار، در ارتباط با مردم را رعایت می‌کند. همچنین خداوند متعال در قرآن کریم به صله رحم امر کرده است (محمد، ۲۲). انسان مومن، با افراد خوب همنشین می‌شود و با افراد عالم و درستکار دوستی می‌کند و از افراد ناباب دوری می‌کند (آل عمران، ۲۸) ارتباط دوستانه با خویشاوندان یک منبع حمایتی مهم برای فرد ایجاد می‌کند.

۴. عفت و پاکدامنی: انسان مومن پاکدامن است و از هرگونه آلودگی جنسی اجتناب می‌کند «وَالَّذِينَ هُمْ لِغُرُوحِهِمْ حَافِظُونَ؛ و آنها که دامان خود را (از آلوده شدن به بی‌عفتی) حفظ می‌کنند» (مومنون، ۵). در مراتب بالاتر ایمان، مومن حیا دارد و بسیاری از کارهایی که با جایگاه انسان مومن تناسب ندارد را اقدام نمی‌کند. به عنوان مثال با جنس مخالف ارتباط عاطفی غیر اخلاقی نمی‌گیرد و حریم او را رعایت می‌کند (نور، ۳۱، ۳۲، ۳۳). در مقابل افراد بی‌ایمان دچار بسیاری از روابط نادرست عاطفی و جنسی با جنس مخالف هستند.

۵. تأمل و احتیاط در انجام کارها، بسیاری از آیات قرآن کریم انسان را به تعقل و تصمیم عاقلانه تشویق می‌کند و او را از شتابزدگی و تکانشگری بر حذر می‌دارد.

بسیاری از آیات قرآن کریم حزم و دور اندیشی را در انسان مومن تقویت می‌کند. از این رو انسان مومن شتابزده تصمیم نمی‌گیرد، بلکه با تأمل و بررسی جوانب، اقدام می‌کند (حجرات، ۶). قرآن کریم در آیات فراوانی، با عباراتی چون «إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ»، «لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ»، «لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ»، بر به‌کارگیری عقل، فکر و فهم تأکید می‌ورزد و از آدمیان می‌خواهد که آگاهانه تصمیم بگیرند و عمل کنند.

۶. زهد و قناعت: انسان مومن، زهد و قناعت دارد و دنیادوست نیست. در نتیجه احساس رضایت از زندگی بیشتری را تجربه می‌کند. زهد و قناعت موجب می‌شود از بسیاری از رذائل اخلاقی مانند پرخوری، پرخوابی، خیانت در امانت، ارتباط نامشروع با نامحرم، خیانت به همسر، دزدی و رشوه، فاصله بگیرد (آل عمران، ۷۵). در مقابل افراد بی‌ایمان در زندگی به دنبال لذت‌های دنیوی هستند و اگر مانعی از جانب حکومت و اجتماع نباشد، به هر کاری برای دست یافتن به لذت بیشتر، اقدام می‌کنند.

۷. وظیفه‌شناسی: ایمان به خدا موجب افزایش احساس مسئولیت و انجام وظایف می‌شود. بطور کلی وظیفه‌شناسی در افراد مومن بیش از افراد بی‌ایمان است. پرودگار متعال در برابر هر نعمتی که به انسان عطا کرده، مسئولیتی را بر دوش او نهاده است و وعده داده است که در روز قیامت او را بازخواست می‌کند. مسئولیت‌پذیری اصل مهم برای جلوگیری از ناهنجاری‌ها در یک جامعه می‌باشد و بزرگ‌ترین محرک در جهت تکامل و استحکام روابط اجتماعی است (تحریم، ۶). فرد مومن وظیفه‌شناس است و تلاش می‌کند در انجام تعهدات و مسئولیت‌ها کوتاهی نرزد. به عنوان نمونه امانتدار است و به عهد و پیمان‌ش عمل می‌کند «وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ

رَأْعُونَ؛ و آنان که به امانتها و عهد و پیمان خود کاملاً وفا می‌کنند» (مومنون، ۸). حتی در برابر حفظ محیط زیست احساس مسئولیت می‌کند (اعراف، ۵۶). ایمان نظم انسان را تقویت می‌کند. بطور کلی برنامه‌های عبادی به زندگی انسان مومن نوعی نظم می‌دهد. بسیاری از آموزه‌های اسلامی به نظم در کارها توصیه کرده‌اند.

۸ احساس مسئولیت اجتماعی، انسان مومن در قبال جامعه احساس مسئولیت می‌کند و نسبت به سعادت اعضای جامعه دغدغه دارد. از این رو امر به معروف و نهی از منکر می‌کند: وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ؛ مردان و زنان با ایمان، دوستان یکدیگرند، که به کارهای پسندیده وا می‌دارند، و از کارهای ناپسند باز می‌دارند (توبه، ۷۱).

نتیجه‌گیری

ایمان به خدا موجب می‌شود فرد به عقائد و اخلاق و احکامی پایبند شود که تمامی ابعاد شخصیت او را تحت تأثیر قرار می‌دهد. یافته‌های پژوهش نشان داد که ایمان چگونه در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری شخصیت تأثیر می‌گذارد. این آثار در بعد شناختی شامل احساس معنا، انسجام شخصیتی، خوش‌بینی، عقلانیت در تصمیم‌گیری و امید و توکل و در بعد عاطفی شامل محبت به خدا، آرامش، نشاط، تواضع و خشوع، نوع‌دوستی و تاب‌آوری، احساس ارزشمندی و در بعد رفتاری شامل خودمهارگری، تلاش و پشتکار، بهبود روابط بین فردی، عفت و پاکدامنی، تأمل و احتیاط در انجام کارها، زهد و قناعت، وظیفه‌شناسی، احساس مسئولیت اجتماعی می‌باشند.

ایمان به خدا باوری قلبی است تمامی ابعاد شخصیت را تحت تأثیر قرار می‌دهد،

شناخت‌ها، عواطف و رفتار فرد مومن را در جهت رشد معنوی و تقرب به خدا ساماندهی می‌کند. در مقایسه یافته‌های این پژوهش با پژوهش‌های دیگر، مشاهده می‌شود که اکثر پژوهش‌ها به نقش ایمان به خدا در سازه‌های مثبت شخصیت همچون هوش معنوی، تاب‌آوری، امید، عزت نفس، رضایت از زندگی پرداختند (فرهوش و همکاران، ۱۳۹۹). تنها یک پژوهش جامع یافت شد که به ابعاد مختلف تأثیر ایمان در شخصیت پرداخته است که کتاب «بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی» اثر سالاری‌فر و همکاران (۱۳۸۹) است.

در مقایسه یافته‌های پژوهش حاضر با پژوهش سالاری‌فر می‌توان به دو امتیاز پژوهش حاضر اشاره کرد: ۱) موضوع آن پژوهش نقش ایمان در بهداشت روانی بود، اما در پژوهش حاضر بر کارکردهای روانشناختی تأثیر ایمان در شخصیت تأکید شده است. ۲) نحوه تأثیر گذاری ایمان در ابعاد شخصیت، به لحاظ روانشناختی تحلیل شده است و به تأیید کارشناسان رسیده است.

پژوهش حاضر به کارکردهای روانشناختی ایمان در شخصیت پرداخت، کارکردهای فراروانشناسی مانند کارکردهای معنوی و تکوینی ایمان را مطالعه نکرد. از کارکردهای فراروانشناسی ایمان، رستگاری در جهان آخرت «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ؛ مؤمنان رستگار شدند» (مومنون، ۱). افزایش نعمت در دنیا «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ؛ و اگر اهل شهرها و آبادی‌ها، ایمان می‌آوردند و تقوا پیشه می‌کردند، برکات آسمان و زمین را بر آنها می‌گشودیم» (اعراف، ۹۶) اجر و پاداش اخروی «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ؛ خداوند، به آنها که ایمان آورده و اعمال صالح

انجام داده‌اند، وعده آمرزش و پاداش عظیمی داده است» (مائده، ۹)؛ «وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَّو كَانُوا يَعْلَمُونَ؛ و اگر آنها ایمان می‌آوردند و پرهیزکاری پیشه می‌کردند، پاداشی که نزد خداست، برای آنان بهتر بود، اگر آگاهی داشتند» (بقره، ۱۰۳). آمرزش گناهان: إِنَّا آمَنَّا بِرَبِّنَا لِيَغْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا وَمَا أَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ السُّحْرِ؛ ما به پروردگاران ایمان آوردیم تا گناهانمان و آنچه را از سحر بر ما تحمیل کردی ببخشاید» (طه، ۷۳)؛ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ؛ کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر از (مخالفت فرمان) خدا پرهیزید، برای شما وسیله‌ای جهت جدا ساختن حق از باطل قرار می‌دهد؛ (روشن بینی خاصی که در پرتو آن، حق را از باطل خواهید شناخت) و گناهانتان را می‌پوشاند؛ و شما را می‌آمرزد» (انفال، ۲۹).

یافته‌های پژوهش حاضر بستر مناسبی برای تدوین بسته‌های معنوی روانشناختی با تأکید بر اصلاح سازه‌های شخصیتی فراهم کرد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن فارس، احمد (۱۳۸۷). ترتیب مقایس اللغه، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳. ابن منظور، جمال الدین محمد (۱۳۶۳). لسان العرب، قم: نشر ادب الحوزه.
۴. اکبری زردخانه سعید، سجادی اناری سیدسعید. (۱۳۹۹) رابطه بهزیستی روان‌شناختی و دینداری در سالمندان شهر تهران. سالمندشناسی، ۵ (۳): ۴۵-۵۳.
۵. بدخشان، نعمت الله. (۱۳۹۲) تحلیل مفهومی ایمان و بررسی مبانی و ویژگی‌های آن در قرآن و صحیفه سجاده، عقل و دین، شماره ۹، ۳۹-۶۸
۶. بشیری، ابوالقاسم (۱۳۹۶). الگوی انسان کامل با رویکرد روان‌شناختی، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۷. _____ (۱۳۹۶). نقش ایمان در سلامت روانی و شکل‌گیری شخصیت سالم بر اساس متون دینی و روان‌شناسی. پژوهش‌نامه روان‌شناسی اسلامی، شماره ۷، ص ۵۹-۸۱.
۸. بهادری خسرو شاهی، جعفر؛ خانجانی، زینب. (اسفند ۱۳۹۱)، مجله برخط دانش روان‌شناختی، پیاپی ۴، ص ۸۴-۱۰۰.
۹. حبیبی سی‌سرا، مرتضی؛ صادقی، هادی؛ صفری، سید قاسم (۱۳۹۵). تحلیل معناشناختی مفهوم قرآنی ایمان با تاکید بر آرای متکلمان مسلمان، آیین حکمت، شماره ۲۷، ص ۶۱-۸۸.
۱۰. خوشدل روحانی، مریم (۱۳۸۹). ماهیت ایمان از دیدگاه آیات قرآن کریم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه دین.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین محمد (۱۴۱۶). مفردات الفاظ القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، دمشق: دار القلم.
۱۲. زکوی، علی اصغر (۱۳۹۳). کارکردهای روان‌شناختی ایمان بر اساس قرآن و حدیث با تاکید بر آثار استاد مطهری، دوفصلنامه الاهیات قرآنی، شماره ۳، ص ۹۹-۱۳۶.
۱۳. سالاری‌فر، محمدرضا؛ شجاعی، محمد صادق؛ موسوی اصلی، سید مهدی؛ دولتخواه، محمد (۱۳۹۶)، بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۱۴. شجاعی، محمد صادق؛ جان‌بزرگی، مسعود؛ عسگری، علی؛ غروی راد، سیدمحمد؛ و پسندیده، عباس (۱۳۹۳). کاربرد نظریه حوزه‌های معنایی در مطالعات واژگانی ساختار شخصیت بر پایه منابع اسلامی، مطالعات اسلام و روانشناسی، شماره ۱۵، ص ۱۳۴-۱۶۰.
۱۵. شجاعی، محمد صادق (۱۳۹۹). روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی: مبانی نظری و مراحل اجرا. مطالعات اسلام و روانشناسی، شماره ۲۷، ص ۴۱-۷۳.
۱۶. شریف‌الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ق). نهج البلاغه (للسبیحی صالح). قم: هجرت.
۱۷. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۱). تحریری بر اصول فلسفه و روش رئالیسم، ج ۵، بکوشش محمدباقر شریعتی سبزواری، قم: بوستان کتاب.
۱۸. _____ (۱۳۶۳). المیزان، ترجمه محمدباقر موسوی همدان، ج ۱، قم: موسسه مطبوعات دارالعلم.
۱۹. علوی، سید محمد کاظم (۱۳۹۳). تحلیل معرفت محوره‌ای مراتب ایمان در فلسفه ملاصدرا، فصلنامه حکمت و فلسفه، سال دهم، شماره ۲، ص ۷-۲۸.
۲۰. علوی، علی اصغر (۱۳۹۰). بررسی ماهیت و کارکرد ایمان از دیدگاه قرآن کریم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدرسی معارف اسلامی.
۲۱. فرانکل، ویکتور (۱۳۵۴). انسان در جستجوی معنی، ترجمه اکبر معارفی، تهران: دانشگاه تهران.
۲۲. الفراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۴). ترتیب کتاب العین، تحقیق: مهدی المخزومی، قم: موسسه نشر اسلامی.
۲۳. فرهوش، محمد؛ عسکری، محسن؛ قربانی، سکینه؛ داوودی، عبدالوحید؛ (۱۳۹۹) نقش میانجی خودکارآمدی و تاب‌آوری در رابطه با هوش معنوی و خودکارآمدی، روانشناسی و دین، ۵۱، ص ۹۱-۱۰۴. احمدزاده، سید مصطفی (۱۳۹۸). چیستی ایمان در قرآن کریم به روش تحلیل محتوای کیفی. مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۲، ص ۱۲۵-۱۶۴.
۲۴. فرهوش، محمد؛ جهانگیرزاده، محمدرضا؛ صالحی، مبین؛ مسجدی آرانی، عباس؛ جمشیدی، محمد علی (۱۴۰۰). بسته امیدرمانی با رویکرد اسلامی برای بیماران قلبی. (۲)۷: ص ۷-۴۱.
۲۵. فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴). المصباح المنیز فی غریب الشرح الکبیر، قم: موسسه دار الهجرة، الطبعة اثنیه.

۲۶. قلی‌پور شهرکی، سهیلا؛ جعفری اشکاوندی، مجتبی؛ فهیم، محسن؛ و خواجه‌گیر، علیرضا (۱۴۰۰). بررسی کارکرد ایمان و لوازم آن در هویت‌پذیری زندگی در اندیشه‌ی علامه طباطبایی. خردنامه صدرا، شماره ۱۰۳، ص ۹۵-۱۰۸.
۲۷. کرپندورف، کلوس (۱۳۸۳). تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نشرنی.
۲۸. کریمی، یوسف (۱۳۸۹). روان‌شناسی شخصیت، تهران: نشر ویرایش.
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳)، اصول کافی، قم: مصطفوی.
۳۰. محمدعلی نژادعمران، روح‌الله (۱۳۹۹). آثار توکل در آرامش روان با توجه به قرآن کریم و روایات. سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، ۴(۴)، ۷۲-۷۷.
۳۱. مصباحی، محدثه (۱۳۹۷). بررسی آثار و لوازم ایمان از دیدگاه علامه طباطبایی و امام خمینی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم.
۳۲. مصباح‌یزدی، محمد تقی (۱۳۸۳). به سوی او، تحقیق و ویرایش: محمد مهدی ناصری، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۳۳. مطهری، مرتضی (۱۳۹۲). انسان و ایمان، تهران: انتشارات صدرا.
۳۴. ملکیان، مصطفی (۱۳۸۹). مهر ماندگار، تهران: نگاه معاصر.
۳۵. میرزایی جولادی، مرجان، و بشرپور، سجاد، و نریمانی، محمد (۱۳۹۹). پیش‌بینی کیفیت زندگی افراد داغ‌دیده بر اساس هوش معنوی: نقش میانجی تاب‌آوری. علوم پزشکی رازی (مجله دانشگاه علوم پزشکی ایران)، ۲۷(۵)، ۱۵۳-۱۶۴.
36. Allport, G. (1961). Pattern and Growth in Personality, New York: Holt.
37. Glaser, Barney G; & Strauss, Anselm L. (1967). The discovery of grounded theory: strategies for qualitative theory. New Brunswick: Aldine Transaction.
38. Hsieh, Hsiu-fang, Shannon, Sarah E., (2005), "Three Approaches to Qualitative Content Analysis", Qual Health Res, vol. 15.
39. Jadidi, A., Khatiban, M., Oshvandi, K., Khodaveisi, M., Maghsoudi, Z., & Razavi, M. (2022). Transcendence, the Most Important Spiritual Need of Muslim Older Adults: A Content Analysis Study. Journal of Religion and Health, 1-19.

40. Polit, Denise F; & Beck, Cheryl Tatano. (2006). the content validity index: are you sure you know what's being reported? Critique and recommendations. *Research in nursing & health*, 29(5), 489–497.
41. Syahidah, F. A., & Farida, I. A. (2022). The Impact of Academic Stress and Spiritual Intelligence on Subjective Well-Being in Students during the Pandemic Period. *KnE Social Sciences*, 132-145.
42. Wahab, M. A. (2022). Islamic Spiritual and Emotional Intelligence and Its Relationship to Eternal Happiness: A Conceptual Paper. *Journal of religion and health*, 1-24.